

УДК 579.58.002

С. Г. Коваленко, канд. біол. наук, доц., **О. Ю. Бондаренко**, асп.Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, кафедра ботаніки
вул. Дворянська, 2, Одеса, 65026, Україна**СКАРБИ ГЕРБАРІЮ ОДЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ІМ. І. І. МЕЧНИКОВА. ТРАВНИК
XVIII СТОРІЧЧЯ**

Розглядається видовий склад травника, що включає рукописний текст та фрагменти висушених рослин, який написаний у 1759 році і зберігається у гербарії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова

Ключові слова: гербарій, травник, лікарські рослини, видовий склад.

Гербарій Одеського національного університету отримав статус національного надбання 22 вересня 2004 року. В його колекціях зберігаються збори видатних ботаніків, що вивчали флору регіону — О. Д. Нордманна, Е. Е. Ліндеманна, Я. Я. Вальца, Й. К. Пачоського, П. С. Шестерикова, Г. Й. Потапенка та інших дослідників, представлені гербарні аркуші, що містять види, притаманні різним куточкам Старого і Нового Світу. У гербарії знайшли своє відображення різні відділи рослин — від одно- та багатоклітинних водоростей і лишайників до вищих спорових і насінних рослин. Але чи не найстарішим є травник, написаний від руки французькою мовою у 1759 році.

Травниками називали праці флористів та лікарів, які описували лікарські рослини. Особливо широко такі праці мали місце у XV–XVI сторіччях — спочатку у Західній Європі, а потім і у Росії. Однак, сучасні дослідники вважають, що найперші травники мають вік близько 3 тисячоліть. З XVI сторіччя опис рослини у них супроводжувався засушеним екземпляром. Як відомо, гербаризацію, тобто зберігання рослин у засушеному вигляді, першим запропонував італійський ботанік Лука Гіні, який склав колекцію засушених рослин для Болонського університету у 1550 році [1, 2].

Метою нашої роботи є аналіз флористичного складу рослин, що представлені у травнику 18 сторіччя, та їх розподілу по групах. Назви таксонів ми наводимо у сучасній номенклатурі і уточнюємо за [3], сучасне використання рослин визначаємо згідно з [4, 5, 6].

Книга має назву "Медичний травник" і представляє собою рукопис, який чергується із засушеними частинами рослин (рис. 1, 2, 3). У ній представлені звичайні рослини, які найчастіше використовувалися в той час у медичній практиці. Вони поділені на 21 клас (розділ) згідно з їх застосуванням.

Як сказано у передмові, у травнику представлені звичайні, широко розповсюджені (в першу чергу — в Середній Європі та Середземномор'ї, *авт.*) рослини, знайомство з якими важливе навіть для тих, хто

не є лікарем. За допомогою цієї книги будь-хто може без консультацій із спеціалістами вибирати собі рослини, необхідні для лікування певних негараздів. "Завдяки цим знанням ті, хто мандрує або знаходиться на військовій службі, зможуть знайти собі полегшення у своїх хворобах" (С. 3).

Рис. 1. Перша сторінка гербарію

Рис. 2. Сторінка з частинами рослин

Рис. 3. Меліса лікарська

Автор вказує на те, що рослини — це медикаменти рослинного царства і використовуються у них різні частини: корені, стебла, кора, листя, квітки, плоди та насіння. Їх використовують у вигляді настоїв, екстрактів, декоктів, у розчиненому вигляді або у порошках. Наведено рекомендації щодо приготування різних ліків і особливостей тих частин рослин, які використовуються.

Рослини класифіковані за їх властивостями. Усі вони поділені на три великі групи:

1. Рослини, що вгамовують спару (*les plantes alterantes*);
2. Рослини, що очищують (*les plantes evacuanes*);
3. Рослини, що діють лише на певний орган (*les plantes topiques*).

Усього в травнику налічується 295 екземплярів спорових і насінних рослин. Рослини представлені окремими частинами, інколи просто листками, що значно утруднює їх визначення. Однак, окремі рослини представлені повністю. Так, наприклад, цикута отруйна подана на стадії паростка та у дорослому стані, чорнушка, жовтеці — у молодому та дорослому віці та ін. У деяких випадках прийшлося обмежитися лише родовою назвою. Для двох видів, наведених у травнику, лишилися тільки назви: самі рослини не збереглися.

Таким чином, за систематичним складом рослини травника можна поділити так (табл. 1):

Однодольні представлені 6 родинами, 6 родами та 6 видами, а Дводольні — 55 родинами, 196 родами і 252 видами.

Таблиця 1

Систематичний склад рослин травника

Відділ	Кількість			
	класів	родин	родів	видів
<i>Bryophyta</i> – Мохоподібні	1	1	1	1
<i>Equisetophyta</i> – Хвощеподібні	1	1	1	3
<i>Polypodiophyta</i> – Поліподіофіти	1	2	3	4
<i>Pinophyta</i> – Голонасінні	1	1	2	4
<i>Magnoliophyta</i> – Покритонасінні	2	61	202	258
Усього	6	66	208	270

Найбільшу кількість таксонів мають родини *Asteraceae* (Айстрові) — 26 родів, 38 видів; *Lamiaceae* (Глухокропивні) — 21 рід, 26 видів; *Fabaceae* (Бобові) — 22 роди, 25 видів; *Rosaceae* (Розові) — 11 родів, 15 видів; *Scrophulariaceae* (Ранникові) — 7 родів, 11 видів; *Ranunculaceae* (Жовтецеві) — 8 родів, 10 видів; *Brassicaceae* (Капустяні) — 9 родів, 10 видів; *Apiaceae* (Селерові) — 8 родів, 9 видів; *Caryophyllaceae* (Гвоздичні) — 8 родів 8 видів; *Polygonaceae* (Гречкові) — 4 роди, 7 видів; *Solanaceae* (Пасльонові) — 5 родів, 7 видів; *Boraginaceae* (Шорстколисті) — 6 родів, 6 видів; *Malvaceae* (Мальвові) — 3 роди, 6 видів. Одновидових родин — 30, усі інші родини мають 2–3 види.

Першу групу поділено автором травника на 10 розділів:

- 1.1. Рослини цілющі в'яжучі;
- 1.2. Цілющі рослини, що викликають апетит;
- 1.3. Рослини, що освіжають;
- 1.4. Головні та ароматичні рослини;
- 1.5. Серцеві та протиотруйні рослини;
- 1.6. Глистогінні рослини;
- 1.7. Печінкові та селезінкові рослини;
- 1.8. Жарознижуючі рослини;
- 1.9. Рослини, що використовуються проти скорбуту;
- 1.10. Снодійні та болезаспокійливі рослини.

Найбільшою кількістю видів (всього 46) представлено розділ 1.1. Серед них *Plantago major* L. (подорожник великий), *P. lanceolata* L. (п. ланцетолистий), *Achillea millefolium* L. (деревій тисячолістий), *Hypericum perforatum* L. (звіробій звичайний), *Amaranthus retroflexus* L. (щириця звичайна), *Trifolium arvense* L. (конюшина польова), *Polygonum aviculare* L. (гірчак звичайний) та ін. У теперішній час не всі зазначені види використовуються у медицині саме за ознакою, вказаною у назві розділу. Так, подорожник великий, крім в'яжучого, є протимікробним, протизапальним, відхаркувальним, послаблюючим, стимулюючим апетит і секрецію шлунку засобом. Конюшина польова не використовується у медицині, а щириця звичайна вважається лише бур'яном.

У розділі 1.2. вказано 11 видів, серед яких п'ять видів роду вероніка, у тому числі *Veronica persica* Poir. (вероніка персидська), а також *Geum urbanum* L. (гравілат міський), *Lysimachia vulgaris* L. (вербозілля звичайне) та ін. Якщо гравілат та вербозілля використовуються і тепер в офіціальній та народній медицині і не лише з зазначеною у травнику метою, то вероніка сьогодні вважається лише бур'яном.

У розділі 1.3, що складається з 14 видів, заслуговують уваги *Grossularia reclinata* (L.) Mill. (агрус відхилений), *Cerasus vulgaris* Mill. (вишня звичайна), *Campanula rapunculoides* Mill. (дзвоники ріпчастовидні) та інші види.

У розділі 1.4 наведено 18 видів, серед яких 9 видів з родини *Lamiaceae*, у тому числі *Hyssopus officinalis* L. (гісоп лікарський), *Majorana hortensis* Moench. (майоран садовий), *Ocimum basilicum* L. (васильки справжні), *Origanum vulgare* L. (материнка звичайна) та ін. Рослини з родини Глухокропівових відрізняються наявністю великої кількості ефірної олії. Так, наприклад, ефірна олія гісопу має запах камфори, але сьогодні ця рослина використовується як протизапальна, протимікробна, спазмолітична, бронхолітична, в'яжуча, відхаркувальна, стимулююча апетит, підвищуюча артеріальний тиск і т. п.

Із 15 видів розділу 1.5 звертають на себе увагу *Allium sativum* L. (часник), *Thlaspi perfoliatum* L. (талабан пронизанолистий), *T. arvense* L. (т. польовий), *Leonurus cardiaca* L. (собача кропива звичайна) та ін. Із вищезгаданих видів часник та собача кропива широко використовуються у сучасній медицині, талабан польовий — у народній медицині, а т. пронизанолистий вважається просто бур'яном.

Для розділу 1.6, що складається з 5 видів, найвідомішими є *Tanacetum vulgare* L. (пижмо звичайне), *Artemisia absinthium* L. (полін гіркий), *A. dracunculus* L. (п. естрагон) та ін.

З 11 видів розділу 1.7 вкажемо на *Eupatorium cannabinum* L. (сідач конопляний), *Agrimonia eupatoria* L. (парило звичайне), *Humulus lupulus* L. (хміль звичайний) та ін. Із названих рослин сідач зараз вважається отруйною рослиною, хоча використовується як жирно-олійна, фарбувальна, волокниста.

У розділі 1.8. нараховується 6 видів, серед яких *Teucrium chamaedrys* L. (самосил гайовий), *Reseda odorata* L. (резеда запашна), *R. luteola* L. (р. жовтенська), *Centaurium erythraea* Rafn. (золототисячник звичайний) та ін. Усі зазначені рослини з метою, вказаною у травнику, зараз не використовуються.

У розділі 1.9. вказано 12 видів, серед яких *Lysimachia nummularia* L. (вербозілля лучне), *Tropaeolum majus* L. (красоля велика), види роду *Rumex* L. (щавель) та ін. Рослини з цього розділу зараз використовуються задля інших цілей, а не для тих, що зазначені у травнику.

Розділ 1.10 нараховує 11 видів, серед яких 5 видів з родини *Solanaceae* (Пасльонові): *Solanum nigrum* L. (паслін чорний), *S. dulcamara* L. (п. солодко-гіркий), *S. tuberosum* L. (картопля), *Lycopersicon esculentum* Mill. (помідор їстівний), *Datura stramonium* L. (дурман звичайний), а також *Glaucium flavum* Crantz. (мачок жовтий) з родини *Papaveraceae* (Макові) та ін. Серед вказаних видів паслін

солодко-гіркий зараз вважається отруйною рослиною, а мачок використовується проти кашлю.

У другу групу входять рослини, що очищують. Вона поділяється на 7 розділів:

- 2.1. Ті, що викликають чихання;
- 2.2. Засоби проти кашлю або грудні;
- 2.3. Послаблюючі;
- 2.4. Збуджуючі апетит та сечогінні;
- 2.5. Заспокійливі;
- 2.6. Вітрогонні;
- 2.7. Потогінні.

До першого розділу входить лише *Nicotiana tabacum* L. (тютюн справжній) — рослина, яка широко відома і зараз, але яку не прийнято нюхати, як раніше.

Розділ 2.2 складається з 12 видів, серед яких *Tussilago farfara* L. (підбіл звичайний), *Papaver rhoeas* L. (мак-самосійка), 5 представників родини *Boraginaceae*, серед яких *Pulmonaria officinalis* L. (медунка лікарська), види роду *Myosotis* L. (незабудка) та ін. Якщо підбіл, або мати-й-мачуха, та медунка і зараз широко використовуються як лікарські, то незабудки навіть народна медицина зараз не вважає такими.

У розділі 2.3. представлено 15 видів, серед яких варто назвати *Sambucus nigra* L. (бузина чорна), *Viburnum opulus* L. (калина звичайна), *Bryonia alba* L. (переступень білий), *Laurocerasus officinalis* L. (лавровишня лікарська), *Convolvulus arvensis* L. (берізка польова), *Nerium oleander* L. (олеандр) та ін. Усі вказані рослини використовуються у сучасній медицині, але з іншими цілями. Для прикладу вкажемо, що калина зараз застосовується як протизапальний, протимікробний, протиатеросклеротичний, спазмолітичний, жовчогінний засіб, а також як засіб для зупинки сильної кровотечі. Рослина має седативну, протисудомну, потогінну, відхаркувальну, сечогінну, легку гіпотензивну та ін. дію.

Розділ 2.4. найбільший у цій групі. Він включає 23 види, серед яких наведемо *Spartium junceum* L. (віничник прутовидний), *Ruscus ponticus* Woronow ex Grossh. (рускус понтійський), *Foeniculum vulgare* Mill. (фенхель звичайний), *Arctium minus* (Hill.) Bernh. (лопух малий), *Apium graveolens* L. (селера пахуча), види роду *Fraxinus* L. (ясен) та ін. Якщо фенхель та селера використовуються з цілями, названими у травнику, то рускус сьогодні визначається лише як декоративна рослина. Згідно [6], віничник є лікарською рослиною завдяки наявності алкалоїду спартеїну, а лопух використовується як замінник сассапарилі, яка з 16 ст. експортується у Європу як засіб від ревматизму, лепри та шкірних хвороб.

До розділу 2.5. входять 15 видів. Серед них — *Mentha aquatica* L. (м'ята водяна), *Artemisia vulgaris* L. (полин звичайний), *Ballota nigra* L. (м'яточник чорний), *Matricaria perforata* Merat. (ромашка продірявлена), *Melissa officinalis* L. (меліса лікарська), *Marrubium vulgare* L. (шандра звичайна), *Ruta hortensis* Mill. (рута пахуча) та ін. Ці рослини зараз мають більш широкий спектр використання. До речі, шандра

була широко відома у Європі середньовіччя як лікарська рослина, а зараз використовується при хворобах печінки, нирок, шлунку, а також при отиті та віспі.

У розділі 2.6. — 10 видів, серед яких *Daucus carota* L. (морква дика), *D. sativus* (Hoffm.) Roehl. (м. посівна), *Melilotus officinalis* (L.) Pall. (буркун лікарський), *Anthemis ruthenica* M. Bieb. (роман руський) та ін. Вказані рослини зараз використовуються, але, як правило, з іншими цілями.

Останній розділ цієї групи 2.7. містить 6 видів, серед яких *Buxus sempervirens* L. (самшит вічнозелений), *Filipendula denudata* (J. et C. Presl.) Fritsch. (гадючник оголений), представники роду *Polygala* L. (китятки) з білими і пурпуровими квітами та ін. Зараз з метою посилення потовиділення використовують інші рослини. Вказані вище широкого застосування не мають, а самшит відомий лише як декоративна рослина.

Третя група включає рослини, що діють на певні органи. Вона поділяється на 4 розділи:

- 3.1. Пом'якшуючі;
- 3.2. Протизапальні;
- 3.3. Очищуючі рани і сприяючі їх загоюванню;
- 3.4. Офтальмологічні.

Розділ 3.1. складається з 17 видів. Серед них — *Chamomilla recutita* (L.) Rauschert (хамоміла лікарська), *Mercurialis annuus* L. (переліска однорічна), *M. perennis* L. (п. багаторічна), *Senecio vulgaris* L. (жовтозілля звичайне), *Viola tricolor* L. (фіалка триколірна), *Parietaria officinalis* L. (настінниця лікарська), *Chaenorhizon minus* (L.) Lange (вушкоцвіт малий), *Malva pusilla* Smith. (калачики маленькі) та ін. Два останні види у сучасній медицині не використовуються і з господарської точки зору визначаються як бур'яни.

Розділ 3.2. має 21 вид, серед яких *Fagopyrum esculentum* Moench. (гречка їстівна), *Avena sativa* L. (овес посівний), *Pisum sativum* L. (горох посівний), *Phaseolus vulgare* L. (квасоля звичайна), *Ornithopus sativus* Broth. (середела посівна) та ін. Зазначені рослини вживаються сьогодні переважно як харчові або кормові.

У розділі 3.3. — 19 видів, серед яких *Senecio jacobea* L. (жовтозілля Якова), *Lapsana communis* L. (празелень звичайна), *Salsola iberica* Sennen et Pau (курай іберійський), *Polygonum persicaria* L. (гірчак почечуйний), *Polygonum hydropiper* L. (гірчак перцевий) та ін. Вказані види зараз використовуються з іншою метою, а жовтозілля та празелень вважаються бур'янами.

З 7 видів розділу 3.4. слід назвати *Xeranthemum annuum* L. (безсмертки однорічні), *Chelidonium majus* L. (чистотіл великий), *Salvia sclarea* L. (шавлія мускатна), види роду *Euphrasia* L. (очанка) та ін. Чистотіл, як і безсмертки, сьогодні у практиці лікування очних хвороб не використовується. Шавлія відома головним чином як джерело ефірної олії, яка має промислове значення, а очанка вживається у народній медицині.

Таким чином, травник, що зберігається у гербарії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова, представляє собою рідкіс-

ний експонат, який має вік близько 250 років. У ньому досить широко представлені лікарські рослини, що широко використовувались у той час у Середній Європі та Середземномор'ї. Тому ці рослини автором травника рекомендовані для вживання згідно наведеного розподілу без консультацій з лікарями. З 295 рослин, представлених у травнику, у гербарії збереглося 293. Всього у травнику наведено 254 види судинних та вищих спорових рослин з 208 родів, 66 родин та 6 класів. Багато видів використовується у сучасній медицині, але є такі, від вживання яких давно відмовилися і які у наш час є просто дикорослими рослинами або навіть бур'янами.

Література

1. Сворцов А. К. Гербарий. — М.: Наука, 1977. — 199 с.
2. Нечитайло В. А., Кучерява Л. Ф. Ботаніка. Вищі рослини. — К.: Фітосоціоцентр, 2000. — 432 с.
3. Mosyakin S. L., Fedoronchuk M. M. Vascular plants of Ukraine. A nomenclatural checklist. — Kiev, 1999. — 345 p.
4. *Определитель* высших растений Украины. — К.: Фитосоциоцентр, 1999. — 548 с.
5. Виноградова Т. А., Гажев Б. Н., Виноградов В. М., Мартынов В. К. Практическая фитотерапия. Полная энциклопедия. — М.: ОЛМА ПРЕСС; СПб.: Изд. Дом "Нева", "Валерии СПД", 1998. — 640 с.
6. Вульф Е. В., Малеева О. Ф. Мировые ресурсы полезных растений. Справочник. — Л.: Наука, 1969. — 566 с.

С. Г. Коваленко, Е. Ю. Бондаренко

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова,
кафедра ботаники
ул. Дворянская, 2, Одеса, 65026, Украина

СОКРОВИЩА ГЕРБАРИЯ ОДЕССКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. И. И. МЕЧНИКОВА. ТРАВНИК XVIII СТОЛЕТИЯ

Резюме

Рассматривается видовой состав травника, включающего рукописный текст и части высушенных растений, который написан в 1759 году и хранится в гербарии Одесского национального университета им. И. И. Мечникова

Ключевые слова: гербарий, травник, лекарственные растения, видовой состав.

S. G. Kovalenko, O. Y. Bondarenko

Odesa Mechnikov National University,
biological faculty, department of botany
Dvoryanska, 2, Odesa, 65026, Ukraine

**TREASURES OF ODESA' NATIONAL MECHNIKOV UNIVERSITY
HERBARIUM.
MEDICINAL HERBS' MANUSCRIPT OF XVIII CENTURY**

Summary

It is examined the species composition of medicinal herbal manuscript, contained the text and the parts of dried plants. This manuscript was written in 1759 and is retained in herbarium of Odesa National University.

Keywords: herbarium, medicinal herbal manuscript, medicinal plants, species' composition.